

olyan írás- és gondolkodáslélektani mozzanatokra terelhetik érdeklődésünket, melyek elmélyültebb kutatásra lehetnek érdemesek.

Jegyzetek

¹A *k* betűk mindig (szó belsejében is) *K* alakúak. Szokásos rajzolatú *k* nem fordul elő a szövegben.

²Az *s* alatt jól kivehető, vízszintesen elhelyezett ferde vonal.

³Nem dönthető el, hogy az utolsó előtti mgh. *o* vagy *a*.

⁴Az utolsó mgh. *a* is lehet.

⁵Az *i*-n nincs pont.

⁶Az *a* fölött halvány pont.

⁷Az első mgh. *o* is lehet.

⁸Az első mgh. *a* is lehet.

B. LŐRINCZY ÉVA

Az antropomorf szemlélet megvalósulása a magyar nyelvjárási szókincsben (*Lapocka*)

Az alább röviden elemzendő jelenség egyike azon nem keveseknek, amelyek arról győztek meg, hogy a nyelvjárási szókincs, legalábbis a magyarban, a köz- és irodalmi nyelvinél sok tekintetben gazdagabb, változatosabb, és főként: expresszívebb, illusztratívabb. Méghozzá nemcsak a hangalakváltozatok terén, ami magától értetődő, hanem a jelentéseknek, a szavak beszédbeli felhasználásának vonatkozásaiban is.

Ilyen tapasztalatokat a nyelvjárási szavak legkülönbözőbb típusaiban bőségesen szerezhet a kutató, ha napjait olyan lexikográfiai munkával tölti, mint amilyen például az Új Magyar Tájszótár szerkesztése, amelyen munkatársaimmal együtt magam is dolgozom. Hadd szorítkozzam azonban most ezek közül csak azokra, pontosabban azoknak egy részére, amelyeket különösen szembetűnőeknek találtam: a testrészneveknek a különféle tárgyaknak, eszközöknek, illetőleg ezek részeinek a megnevezésében való felhasználására.

Nem véletlen, hogy a jelentéstani munkákban a hasonlóságon alapuló névátvitel példái között ez a jelenség rendszerint első helyre kerül, hiszen annak valóban legismertebb és legjellemzőbb típusa. Számon tartják termé-

szetesen köznyelvi szótáraink is, a testrésznevekről szóló szócikkekben mindenütt külön jelentésben térve ki annak különféle tárgyak, eszközök megnevezésében játszott szerepére. Például: ÉKsz. **fej² 9**. Tárgynak, eszköznek kidomborodó, kiszélesedő (elülső v. felső) része. – **kar¹ 2**. Tárgynak az az (oszlopszerű) alkatrésze, amelyen áll. – Idegen nyelvekbeli tapasztalataink alig-alig térnek el az anyanyelvünkben szerzettektől, ami alighanem az adott jelenség univerzális jellegére utal.

Efféle névátvitelekkel már szótárunk I. (A–D) kötete is bőséggel szolgált az *agy*, *arc*, *boka*, *csecs* és *derék* szavak szócikkeiben. Legnagyobb megterheltséget ebben a funkcióban a *derék* szó mutatott, mégpedig nemcsak alapszóként, hanem nagyszámú összetételeiben is, amelyekben elő- és utótagként hozzávetőleg azonos arányban fordult elő. Az *arc* és a *boka* ilyenféle jelentéséről a köznyelvi szótárak nem tesznek említést, bár kétségtelen, hogy ezek a nyelvjárásokban is csak néhány esetben hordoznak idevágó tartalmat. Legmeglepőbb számunkra is az *arc*-nak ez a jelentése volt: ‘a háznak az az oldala, amelyen az ajtó és az ablakok vannak’; igaz, csupán egyetlen nyírségi adatban, még ha megbízhatónak mondható nyomtatott forrásból is.

A II. (E–J) kötetnek már betűrendi okokból is nagy volt a hozadéka, hiszen a *fej²–fő*, *fenék*, *fül*, *gerinc*, *has*, *hát* szavak cikkei mind itt kerültek sorra. Márpedig ezeknek szinte mindegyike a köz- és irodalmi nyelvben is közismerten gyakori használatú a legkülönfélébb tárgyaknak, eszközöknek vagy ezek részeinek megnevezésére.

És egy kicsit hasonló volt a helyzet a III. (K–M) kötetben is, hiszen ennek anyagába meg a *kar*, *kéz*, *láb*, *lapocka*, *marék-marok* szavak tartoztak bele, amelyek közül különösen a *kar* meg a *láb* a szóban forgó névátvitelek banális példái közé tartoznak.

De várhatóan nem lesz szegényebb ilyen nevekben következő kötetünk sem: a *nyak*, *orr*, *segg*, *szem*, *torok*, *törzs*, *valag* stb. ugyanis ebben következnek majd.

Minden bizonnyal tárgyi okai vannak annak, hogy míg a köznyelvi szótárakban az eszköznévi fogalmi tartalmat még a legnagyobb megterheltségű szavak (mint pl. a *kar* meg a *láb*) esetében is össze lehetett foglalni egyetlen jelentésben, addig a mi szótárunkban rendszerint számos jelentésárnyalatban sikerült csak az adatokat elrendezni és értelmezni. A **kar¹** szócikkben például a **2**. ‘Vmilyen tárgy, eszköz része’ összefoglaló jelentés 12 árnyalatban adja meg a szövés-fonás, a fazekasság, a malmok, a népi bútorok stb. idetartozó adatait. Nem is beszélve a **láb¹**-ről, amelyben már csak több összefoglaló jelentéssel tudtunk boldogulni, mert az adatok oly sokféle aspektust

mutattak, hogy a legalább nagyjából egy irányba mutatókat egy csokorba kellett valahogyan kötni, a más jellegűektől pedig el kellett különíteni.

Valamennyi eddig feldolgozott testrésznevet felülmúlt azonban, mégpedig az adatok mennyisége és jelentésszerkezetének sokszínűsége, gazdagsága tekintetében egyaránt a *lapocka*, amelyet éppen ezért választottam a fenti általánosságok után konkrét példaként való elemzésre. Azt, amit anyanyelvi ismereteinkből magunktól is tudunk, köznyelvi szótáraink igazolják: a *lapocka* köz- és irodalmi nyelvünkben nem jelent tárgyat, eszközt, sem pedig ilyennek valamilyen részét nem jelöli. Az ÉrtSz. és az ÉKsz. számon tart ugyan efféle jelentéseket, hármat is ('parázs szedésére, hordására való kis lapát', 'keverőfa', 'ruha sulykolására való fa'), de mindegyiket *táj* minősítéssel. Ez már önmagában is sejteti: a szó nyelvjárási jelentésekben olyan gazdag, hogy közülük legalább hármat a köznyelvi szótárak szerkesztői is megemlítenédek tartottak. Egy olyan szó esetében, amellyel a köznyelvi beszélő csak 'a hát felső részén a felső, ill. mellső végtagok csontjával ízülő lapos csont' (ÉKsz.) jelentésben él.

A tájszótár szerkesztője túljutván a szabály szerint **1.** jelentésbe sorolandó, 'lapockacsont' jelentésű, egyáltalában nem érdektelen *lapacska*, *lapicka*, *lapócka*, *lepicke*, *lopacka*, *lopocka* hangalakváltozatokon meg a melljük kívánczó 'hátba vág' jelentésű *lapickán kondít* szókapcsolaton, arra kényszerül, hogy az előtte levő adattömegeből a szó valós jelentésszerkezetét kibontsa, s ezen belül minden egyes adat számára a legmegfelelőbb helyet keresse, sőt – lehetőleg – meg is találja. Az eredmény 10 összefoglaló jelentés (**2.–11.**) és ezeken belül összesen 53 jelentésárnyalat lett. S még így is akadt egy-két eszköz (nevezetesen 'a borjú orrába akasztott v. orrára kötött, tenyérynyi nagyságú falap a szopás megakadályozására' és a 'nyeregkápa'), amelyek egyik összefoglaló jelentésbe sem illettek bele, hanem önálló jelentést kellett kapniuk (**12.** és **13.**).

A hasonlóságon alapuló névátvitel jeleit legpregnansabban a 'Különféle célokra haszn., hosszú nyelű, téglalap alakú fejben végződő, lapátszerű kavarófa' összefoglaló jelentés hét árnyalatának adataiban ismerhetjük fel, nem hiába kerültek ezek az eszköznevek közül mindjárt az első helyre: az **1.** jelentésben látható alaki adatok után a **2.** jelentésbe. A „különféle célok” azután a kenyértészta összedolgozásától kezdve a bogrács v. üst tartalmának, a lekvárnak, a mosléknak, a fővő ruhának a megkavarásán át egészen a mész, festék és más hasonló anyag keveréséig terjednek, méghozzá e legutóbbi esetében kirekesztő módon: a forrás szerint csak az erre a célra használt kavarófát jelölve ezzel a szóval. Az adatok bizonyos fokú területi kötődésről is árulkodnak: legtöbbjük az ország középső, kisebb részük keletibb

feléről való, s csak mutatóban akad közöttük egy-egy a nyugati vagy az északi tájakról.

A Dunántúlhoz egy másik, az ugyancsak jellemző ‘sulyok’ jelentés kötdik, beleértve a mosó-, mángorló- és kézi csépléshez való sulykot egyaránt. És van azután arra is példa, hogy ugyanaz a nyelvterület két jelentéshez is szolgáltat adatokat: Erdély egyes pontjait meg Moldvát a ‘laza anyag ütögetéssel való tömörítésére alkalmas falap’ és a ‘kaparófa’ jelentésű adatok mellett egyaránt megtaláljuk, ami tulajdonképpen nem csoda. A kétféle művelet mechanizmusa nem áll messze egymástól. – A palócok konyhai célokra használt deszkájukat hívják *lapocká*-nak, a ‘lapát’, főként ‘szemeteslapát’ jelentés meg furcsa, de egyáltalában nem egyedi módon leginkább dunántúli és erdélyi adatokban került a szemünk elé.

A munka előrehaladtával persze egyre fogytak a minden tekintetben, szervelesen egymás mellé kíváncozó adatok, s egyre nehezebb volt bennük olyan közös jegyeket találni, amelyek alapján vmilyen összefoglaló jelentésen belül elhelyezhetők lettek volna. Nem tagadom, minék is tagadnám, hogy míg a legjellemzőbb jelentéscsoportokat magának a szónak a jelentésstruktúrája diktálta, addig az egymáshoz már csak egy-két közös jeggyel kapcsolódókat itt-ott csupán külső beavatkozással, hogy ne mondjam „lexikográfiai trükkel” lehetett egy akolba terelni. Mentségünkre legyen mondva, hogy ezt a „trükköt” sohasem alkalmaztuk erőszakosan, öncélúan pedig különösen nem. Csak akkor és csak addig, amikor ezt az adatok jelentése megengedte, és ameddig ez a szótár használatának megkönnyítésére szolgált. Mindössze értelmes és jó célt szolgáló kompromisszumról volt szó, amely a ‘Fa, falap, léc, deszkadarab mint eszköz vmilyen munkának, ill. más cselekvésnek az elvégzéséhez’ összefoglaló jelentéssel (8.) 9, a ‘Vminek a (meg)tartására, rögzítésére haszn., fából, lécből, ritk. egyéb anyagból való lap, lapocká’-val (9.) 7, a még lazább és általánosabb ‘Különféle eszközök, tárgyak fából készült (alkat)része’ összefoglalással (10.) pedig 11 árnyalatot fogtunk össze, magunk is sejtve közben, hogy ezek tulajdonképpen mindahányan önálló jelentések is lehetnének. Nem is vártunk hát az idesorolt adatoktól területi összetartozást sem, sőt inkább az ellenkezőjére láttunk bennük igazolást: nevezetesen arra, hogy a fa-, léc- vagy deszkadarab neve – szinte már funkciójától és a nyelvterülettől függetlenül – a nyelvjárási beszélők ajkán *lapocka*. Olyan közismert és közhasználatú szava a nyelvjárási szókincsnek, amely a magyar szókészlet köz- és irodalmi rétegének egyáltalában nem eleme. A tájszó/közszó oppozíciónak egy nagyon tipikus, ilyen tiszta formában csak igen-igen ritka megvalósulásával van tehát dolgunk a *lapocka* adataiban.

Pedig a szó élete mindezzel még korántsem fejeződött be, hiszen összetételeinek hosszú sora (*bordahéjlapocka, csigalapocka, falapocka, fogyasztólapocka, járomlapocka*, ill. *lapockadeszka, lapockafa, lapocka-pára, lapockaszapoly, lapockaszár* stb.) nem hagyható számításon kívül. Mint ahogyan azoknak a szó alapjelentéseihez igencsak szorosan illeszkedő értelmezett szókapcsolatoknak a táborá sem (*galuskaszaggató, gombóckevertő, kovásztevő, nádvertő, nyüstkötő lapocka* stb.), amelyek vele és általa alakultak.

A *lapocka* mindenestre jó, s a fentiek alapján talán mások számára is hihető bizonyítéka lehet annak, hogy a nyelvjárási szókincs milyen gazdag, a köz- és irodalmi nyelv szókincsénél lényegesen gazdagabb és sokrétűbb példatárát nyújtja a mindennapok tárgyait, eszközeit megjelölő és jelentő testrészneveknek.

Az emberi nemtől – legalábbis úgy tűnik – az őt körülvevő világnak és maga készítette tárgyainak antropomorf szemlélete általában nem idegen. Tapasztalataim azonban arra mutatnak, mintha a magyar nyelvjárási szókincssel élők, nemrég élt paraszti társadalmunk tagjai különös képpén hajlottak volna erre.

Nem hallgathatom el, hogy mindaz, amit föntebb leírtam, annak a számára lesz a legkevésbé új, akinek köszöntésére most ezt a kötetet barátságból, szeretetből, tiszteletből szánjuk. Hiszen kevés jobb ismerője van az Új Magyar Tájszótárnak mint ő, aki már az anyaggyűjtésnek is hosszú éveken át tevékeny részese volt, majd az első kötettől kezdve mind a mai napig tagja a kiváló lektori gárdának. Hazai, közösen ültetett és együttesen művelt kertünkben való hát az az egyetlen szál virág, amelyet ezen a nevezetes évfordulón minden jót kívánva átnyújtok. Erőt kívánok és egészséget, munkakedvet és további szép eredményeket. No és természetesen – ezt már bizony önző módon magamnak, magunknak is – az eddigihez hasonlóan zavartalan, további jó együttműködést.